

М.А. Козловець,
кандидат філософських наук, доцент
(Житомирський педуніверситет);
І.М. Захарченко,
вчитель
(ЗОШ № 5 м.Житомира)

РЕФЕРЕНТНІ СТРУКТУРИ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядаються механізми соціальної ідентифікації особистості в сучасних умовах, аналізуються чинники, які сприяють зростаючому розриву між фактичною і референтною належністю індивіда.

Соціальна ідентифікація як процес ототожнення індивіда з тим або іншим об'єктом, людиною чи групою відбувається на основі засвоєння ним властивостей, стандартів, соціальних установок і ролей. Як зріз індивідуальної свідомості, соціальна ідентичність зумовлюється належністю індивідів до соціальних категорій та ідентифікацією з ними: наприклад, життєвий шлях, гендер, релігія, діяльність. З кожним виявом соціальної ідентичності пов'язана оцінка, яка передає позитивний чи негативний статус.

Поняття ідентичності особистості стосується не тільки окремих сфер її особистісної свідомості, скажімо, таких, як фахова, етнічна, громадянська, соціальна, класова, територіальна самовизначеність, а насамперед самовизначення особистості як цілості.

Для означення певного аспекту, зрізу особистісної самоідентифікації існує поняття "ідентитет". Ідентичність особистості включає всі її ідентитети – різноманітні їх види за сферами прояву і спрямованості, пріоритетні й менш значущі, актуалізовані та потенційні. Тому можна говорити про неповторну індивідуальну структуру ідентитетів, властиву кожній особистості. Ця неповторна композиція ідентитетів і є ідентичністю особи, а усвідомлення її є самоідентичністю особистості [1:161-163; 2:166-167].

Значний вплив на механізми соціальної ідентифікації мають так звані референтні структури. Референтні групи – це реально існуючі (або уявні) спільноти, з якими людина порівнює себе, до яких відносить себе і на норми та цінності яких орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Вони є джерелом норм поведінки, соціальних установок та ціннісних орієнтацій людини, еталоном, за яким індивід оцінює себе та інших. Групи належності – це групи, до яких людина реально належить [3:458].

Якщо в доіндустріальних суспільствах індивід був жорстко прив'язаний до своєї традиційної групи, а ставнові перегородки перешкождали міжгруповим порівнянням і виникненню міжгрупових заздрощів, то в сучасному індустріальному й урбанізованому суспільстві групи живуть немовби на виду одна в одній, активно обмінюються інформацією, взаємозапозичують еталони поведінки.

Драматизм соціокультурного життя суспільства полягає в тому, що міжгруповий інформаційний обмін ніколи не буває еквівалентним. Одні групи виступають як постачальники, репродуценти думок і норм, інші – як отримувачі чужої інформації (реципієнти). Вони відображають ту глибоку дисгармонію сучасного масового суспільства, яка виражається між фактичною і бажаною груповою належністю людей у механізмах міжгрупового порівняння.

Соціологічні опитування виявляють таку закономірність: коли вивчають поширеність престижних ознак і характеристик поведінки, отримують свідомо завищені результати, коли ж малопрестижних – занижені. Скажімо, на запитання "Чи любите ви театр?" позитивно відповідають і ті, хто останній раз театр відвідував у позаминулому році, а на запитання "Чи траплялось вам бути ініціатором чвар у колективі?" негативно відповідають і ті, за ким це водиться. Існує, таким чином, прагнення ідентифікувати себе з носіями більш престижних соціальних ознак. Ці носії і є референтними групами для окремої особистості чи соціальної групи. Вони водночас є повноважними представниками тієї реальності, що визнана інтерсуб'єктивно значимою. На таку значиму реальність індивіди переважно орієнтовані, саме її вони інкорпують у процесі соціалізації.

З ефектами міжгрупового порівняння пов'язані явища так званої "відносної депривації", яку детально описав американський соціопсихолог С.Стауффер. Відносна депривація суб'єктивно виявляється в незадоволенні індивіда, групи (чи соціальної організації) своїм становищем, а об'єктивно – в намаганні цієї групи досягнути рівня іншої, більш розвиненої чи більш благополучної у соціальному аспекті. Саме поняття соціального задоволення втрачає свій абсолютний характер, пов'язаний з реальним становищем особи або групи. Фактично стан може покращатись, а суб'єктивне задоволення – падати, якщо спрацьовує ефект зіставлення з більш престижною соціальною групою [4:534].

Динаміка домагань нерідко перевищує динаміку соціальних можливостей, чим і пояснюється парадоксальне зростання соціального незадоволення на тлі фактичного покращання. Високе задоволення часто свідчить про заниженість домагань, обмеженість референтного світогляду. Навпаки, низьке задоволення часто супроводжується інтенсивними соціокультурними контактами з іншими групами.

Традиційний селянин чи ремісник одержували привід для низької самооцінки, якщо зіставляли себе з удачішими представниками своїх соціальних груп. Однак їм і на думку не спадало зіставляти (якщо це не хворі люди) своє становище зі становищем поміщика чи купця першої гільдії. Ці відмінності не актуалізувались у повсякденному досвіді і практично не впливали на соціальне самопочуття. В сучасному масовому суспільстві люди інтегровані в єдиний інформаційний простір, протекціоністські інформаційно-культурні бар'єри різко послаблені. Люди все частіше запозичують еталони поведінки і домагань у більш престижних соціальних

груп незалежно від своїх реальних соціальних можливостей. Обираючи референтну групу, індивід враховує такі її характеристики, як спосіб життя, прибуток, престиж, освіта тощо.

Референтні структури відображають суб'єктивні орієнтації в соціально-професійній, повсякденно-побутовій і соціокультурній динаміці населення, в цілому відповідають загальним тенденціям сучасного суспільного розвитку. Так, міське населення виступає як референтна група для сільського, яке запозичує "міські" стандарти поведінки і способу життя. Всередині міського населення як референтні групи виступають представники творчих професій, що відповідає підвищенню значущості й питомої ваги цих професій у професійній структурі суспільства. Очевидно, джерелом референтних орієнтацій є і види творчої діяльності, які мають не локальне, а всезагальне значення.

Класичний соціальний детермінізм сформулював у свій час презумпцію: людина така, як її соціальне середовище. Вважалося, що людина – зліпок групи (колективу), вона запозичує в неї звички, смаки й еталони поведінки. Сучасна посткласична соціологія вказує на значно більший ступінь духовної і психологічної свободи індивіда від свого безпосереднього оточення. Виявляється, особистість не завжди копіює своє оточення і слідує нормам своєї групи, а лише в тому випадку, якщо група її фактично належності одночасно є для неї референтною. Якщо ж розрив між фактичною і референтною належністю досить великий, то індивід не тільки не слідує нормам своєї групи, а, навпаки, полемічно демонструє свою несхожість, свою протилежність їй. Перебуваючи в одній соціальній верстві, він орієнтується на іншу або віддає перевагу жити у віртуальному світі ідей, ніж у невлаштованій повсякденності.

Ідентичність як композиція ідентитетів зазнає серйозних змін у періоди масштабних і глибинних соціальних трансформацій. Окремі ідентитети особистості пересуваються на периферію свідомості, а деякі з них актуалізуються й потрапляють у її центр, стають найактуалізованішими елементами. Так, ще 15-20 років тому для переважної більшості людей ідентифікація зі своїм робочим колективом сприймалася в тому сенсі, що це було не тільки місце, де людина заробляла собі на життя, а й таке, де були її друзі, це було місце самореалізації та самоствердження особистості – як у професійному, так і в соціально-психологічному та моральному аспектах. Нині робоче місце, навіть якщо воно і є в людини, втратило для неї колишній смисл, набувши часткового статусу.

Сьогодні виявився досить великий розрив між соціокультурною системою українського суспільства, яка навіяла молоді "сучасні домагання", і глибоким дефіцитом ресурсів та можливостей підтвердження й засвоєння позитивних ідентичностей. Раніше спостерігалася закономірність: чим складніша професія, яка потребувала більш тривалої і дорогої підготовки, тим вужчою була її соціокультурна база – менше претендентів. Тепер залежність скоріше зворотна: елітарні професії стали предметом масових домагань, а на масові професії свідомо орієнтується мало осіб.

Українське суспільство, яке претендує називатися цивілізованим і високорациональним, витворило надіраціональну реальність, утопічну систему масових очікувань. Соціокультурна система суспільства, побудована на нееквівалентному груповому обміні, провокує завищені домагання, а вони – соціальний утопізм і надмірний політичний радикалізм. Причому найбільші очікування пов'язують з політикою ті, у кого фактична і референтна належність надмірно розійшлися. І, навпаки, ті, в кого вони загалом збігаються, схильні вести неполітичний спосіб життя, більше зайняті своїми повсякденними ролями.

Сучасна людина все частіше виступає як маргінальна особистість, що живе на межі культур: своєї власної групи і чужої, яка стала для неї референтною. Маргіналізація особистості – це завжди відрив, відхід її від якогось соціального статусу, позиції, норм, цінностей, стилю життя. Процес зміни ідентичностей особистості може відбуватися під впливом як її внутрішнього розвитку за умов стабільного суспільства, так і зумовлений динамікою зовнішніх щодо особистості соціальних змін.

Якщо людині притаманна стійка дисгармонія між об'єктивним статусом і самооцінкою, соціальною позицією і домаганнями, освітньо-фаховим потенціалом і різновидом занять, вона перебуває у маргінальному стані. Така особистість постійно відчуває стан власної транзитності, непевності. Це стан між минулим і майбутнім, це незадоволеність нинішнім статусом. Іноді цей стан включає в себе побудову планів на майбутнє, заснованих на вірі в повернення до попереднього статусу або в досягнення нового, найпривабливішого серед імовірних у цій ситуації статусів.

Криза і руйнація ідентитетів особистості є складним і хворобливим для неї процесом. Обриси соціальних груп утрачають ясність і окресленість, людині важко визначитися зі своїм суспільним становищем. Соціально-оцінні критерії позбавляються колишньої визначеності, раніше узвичаєні норми й уявлення піддаються тотальному перегляду. Особистість втрачає найважливіші засади й орієнтири для своєї поведінки. Її становище в суспільстві стає хитким. Неадаптована до кардинальних змін особистість перетворюється в маргінала, перебуває в стані ідентифікаційної кризи [2:166-170].

"Авантюра цивілізації" виявляється не в самому зіткненні універсального і парціального, духовного проекту й емпіричного втілення, а в раніше небачено високих темпах "випереджаючого відображення дійсності", передчасно дискримінованої від імені більш високих (обіцяних прогресом) можливостей.

Сучасне духовне виробництво (в широкому розумінні як виробництво інформації, значно більшої за обсягом, ніж необхідна для забезпечення тієї чи іншої специфічної соціальної практики) значною мірою наслідує функції світових релігій. Воно створює кумири й авторитети, незалежні від владних структур правлячого політичного класу і від місцевої національної традиції, протиставляє суцільному належне, тоб-то створює на масовому рівні ефект сподівання.

Однак, якщо світові релігії підтримували загальний клімат аскези, представляли собою ефективну систему цінностей інтеграції, духовної спорідненості, то система сучасного духовного виробництва, виступаючи аске-

тичною на рівні вузьких груп професіоналів, в цілому формує гедоністсько-утопічну мораль, створює інтеграцію на рівні цілей, а не на рівні стримуючих норм, породжує психологію людей, які живуть не за можливостями – у кредит. Вся ідеологія прогресу може бути зрозуміла як ідеологія кредитованих можливостей. Тут постійно змішується те, що в кращому випадку може бути дозволено лише завтра, з тим, що дозволено сьогодні. За значимо, що технології політичної мобілізації, зокрема електоральні, майже повністю ґрунтуються на ідеології і психології кредиту.

Які ж чинники сприяють зростаючому розриву між фактичною і референтною належністю, збільшенню домагань порівняно з реальними можливостями?

По-перше, підвищення загального рівня освіти. Чим вищий рівень освіти людини, тим менша вірогідність того, що її інтереси і прагнення будуть замкнуті в межах, визначених її фактичною соціо-професійною належністю і побутовим оточенням. Така особистість активно набуває безліч відомостей, одно-значне адресування і використання яких ускладнені або взагалі неможливі. Цей надлишок загальної інформації, порівняно з можливостями її практичного використання, створює елемент постійної турботи, стає джерелом пошуку і нових прагнень. Зростає значення так званої внутрішньої автономії особистості – готовності по-новому осмислювати й інтерпретувати свої соціальні та професійні ролі.

У традиційних суспільствах освічені люди були більш інтегровані й соціально зобов'язані - наприклад, конфуціанська освіченість у Стародавньому Китаї. В сучасному суспільстві освічені люди, навпаки, менш інтегровані, вони відчувають більшу дистанційованість від усталених норм і цінностей. Становище ускладнюється низкою й інших обставин, які відображають особливості нинішнього періоду розвитку. Так, жінки й молодь стали найбільш освіченими групами суспільства, вони за цим показником випереджають домінуючу групу дорослих. Однак за своїм соціально-професійним статусом та деякими показниками особистої соціальної ефективності (рівень кваліфікації і заробітної плати, участь в управлінні тощо) значно їм поступаються. Звідси – вищі сподівання на політичну творчість, а також виникнення різного роду компенсаторних міфів (молодіжний і жіночий месіанізм та ін.).

По-друге, зростання ролі дозвілля і його соціальної значущості. Сучасна соціологія визначає дозвілля як час, вільний від виконання безпосередніх обов'язків професійного, сімейно-побутового і соціо-культурного характеру. Одержуючи інформацію, що не пов'язана з його безпосередніми професійними і сімейно-побутовими обов'язками, індивід починає виходити на "ексгрупові контакти", тобто за межі свого повсякденного оточення. В цьому розумінні певний "розрив з повсякденністю" є конституючою ознакою сучасного дозвілля і його необхідною умовою.

Дозвілля значною мірою сприяло сучасній революції домагань. Не випадково спостерігається кореляція між величиною вільного часу окремих груп суспільства і позицією соціокультурного "виклику" суспільства. У радикальному своєму вияві ця тенденція витворює особливу "контркультуру", яка характеризується агресивним несприйняттям будь-яких інституційних норм та обов'язків. На дозвіллі сучасна особистість немовби дистанціюється від інститутів, що претендують на її обов'язкову участь. Універсалізм дозвілля часто є універсалізмом запозичених домагань, а не універсалізмом реальних здібностей. Внаслідок цього виникає особлива драматургія відносин між "універсальною" людиною дозвілля і "парціальною" людиною праці й побуту.

По-третє, додатковим чинником, що інтенсифікує спілкування особистості зі світом загального духовного виробництва є зменшення віку, присвяченого безпосередньо професійній активності, і зниження питомої ваги активного населення з учнівської молоді та пенсіонерів. Чим довше триває період навчання, тим пізніше молодь вступає у професійний вік, а значить, більше часу відводиться безпосередньому і безперервному діалогу особистості з джерелами інформації загального і неутилітарного характеру. Вихід на пенсію також характеризується новим різким розширенням джерел загальної інформації з одночасним послабленням однобічно прагматичних орієнтацій у цій сфері.

Отже, не тільки суспільство в цілому, а й окрема особистість різко змінює свою інформаційну структуру, посилюючи інформаційне накопичення й активно залучаючись до "універсальї культури". Відповідно зменшується питома вага вузькопрофесійної інформації, призначеної для однозначного використання. Внаслідок цього не тільки індивідуальні, а й загальні соціально-історичні домагання суспільства завжди виявляються вищими за безпосередні практичні можливості.

По-четверте, міжкультурне, міжнаціональне спілкування і відповідна роль засобів масової інформації. В цій сфері стійка тенденція до нееквівалентного інформаційного обміну. Йдеться насамперед про відносини в культурно-інформаційній сфері між розвиненими країнами і тими, що розвиваються. Одні культури (в цьому випадку західні) виступають в ролі донорів, носіїв еталонів і норм, інші – в ролі реципієнтів, які більше запозичують чужі норми, ніж творять і поширюють свої.

Багаті країни, свідомо чи випадково ставши референтною групою для бідних, поволи навіюють останнім, особливо молоді, завищені домагання, стандарти споживання й еталони поведінки. Світ, що сьогодні вирівнюється в плані масових домагань (причому не в дусі середньостатистичної норми, а за мірками його найбільш благополучної частини), залишається глибоко нерівним у плані фактичних можливостей – продуктивності праці, соціально-економічної мобільності тощо. Серед населення менш розвинених країн швидко зростає доля людей, які почувають себе внутрішніми емігрантами і за своїми домаганнями дуже віддалені від національної соціокультурної основи [5: 226-230].

Сучасна система загального духовного виробництва й обміну формує "всесвітньо-історичних індивідів", хоча і не в марксовому розумінні. Йдеться насамперед про духовно-психологічні універсалії, що спрямовані на сферу дозвілля і споживання. Не вміючи виробляти "за мірками будь-якого виду", ці люди уже готові за мір-

ками будь-якого виду споживати. Замість усебічної взаємної залежності людей різних культур і континентів спостерігається тенденція односторонньої залежності, коли одній стороні практично немає що запропонувати іншій у сфері міжнародного обміну, крім загальної готовності до комунікації. Створюється небезпека виникнення невдоволення багатомільйонного люмпен-пролетаріату в країнах, що розвиваються. Як засіб нейтралізації загрози глобальної люмпенізації можливі дві протилежні стратегії. Одна з них пов'язана з практикою авторитарних і тоталітарних режимів, які висуюють "залізну завісу" на шляху західної інформації, від якої йде спокуса "споживацького суспільства" і "цивілізація дозвілля".

Однак саме руйнація різних "залізних завес" і наступний за цим крах диктатур свідчать, що виключно протекціоністська стратегія в сучасному світі є малоефективною і в кращому випадку дає лише тимчасовий ефект.

Система загального духовного виробництва не піддається локалізації, й успішно боротися з нею за допомогою протекціоністських бар'єрів неможливо. Всесвітня культура – "церква", яка звідусіль збирає своїх "прихожан", – уже виникла, і в світі немає сили, спроможної повернути цей процес назад.

Більш конструктивною є стратегія, пов'язана з поєднанням універсальності та локальності, все-світньої інтеграції і місцевої, національної стратифікованої соціалізації. Динаміка сучасної цивілізації ґрунтується на цій діалектиці універсального і парціального існування особистості, яка тяжіє до своєї групи (середовища, нації, культури) і одночасно залучається до загального духовного виробництва.

Нині будь-яка орієнтація на виключно внутрігрупове (вузькопрофесійне, національне, конфесійне) формування особистості заздалегідь приречена на поразку. Проблема не в тому, щоб "повернути" особистість, розчинити її в групі, а в тому, щоб налагодити комунікацію між групою фактичної належності й еталонною. Вихід у тому, щоб інформація, запозичена особистістю ззовні, не була втрачена і розпорошена в міжгруповому просторі, а в тій чи іншій формі поверталася до висхідної групи, розширюючи її обрії і практичні соціальні можливості.

Цілоком архаїчній ідеї соціокультурної локалізації особистості необхідно протиставити конструктивну ідею комунікації між макро- і мікропростором, між сферами загальної інформації і практичною діяльністю, між фактичними соціальними ролями і еталонами. Якщо індивід бере еталони поведінки лише у своїй групі, то відбувається пасивна адаптація особистості, здатна забезпечити лише вузьку програму її розвитку. Це – репродуктивний тип соціалізації особистості, орієнтований на стабільне середовище, якого, фактично, вже ніде давно немає.

Більш широку й універсальну програму особистість одержує на основі зіставлення імперативів внутрішнього (малого) і зовнішнього (великого) середовища. Виникнення масштабних центрів виробництва інформації універсального призначення не може не супроводжуватися активним тяжінням до них людей, призначення яких – забезпечити активний комунікативний процес між ними і середовищем, з якого вийшли ці люди. Референтні структури, таким чином, відображають зростаючу мобільність індивідів і груп стосовно професійних, галузевих, національних структур. В основі цієї динаміки – активне залучення до новітніх джерел інформації загального призначення.

Різні суспільні структури, як і вікові групи, мають неоднакову сприйнятливості до цих універсалій. Так, українське суспільство встигло "вестернізуватися" за смаками і домаганнями своєї молоді, але при цьому залишилось значно віддаленим від "цивілізаційних стандартів" у галузі техніки, управління, організації. Легко запозичувати моду, складніше – техніку виробництва, сучасні новітні технології, і надзвичайно складно – протестантську трудову етику, яка лежить в основі західних успіхів.

Сьогодні в українському суспільстві різко розширюється сфера непідтверджуваних і неприсвоєваних ідентичностей: численні фахові ідентичності, громадянська ідентичність, підприємницька ідентичність та ін. Водночас масово виявляються як негативні ідентичності (наприклад, фіксована соціологічними опитуваннями самоідентифікація респондентами себе "як бідних"), так і збільшується кількість латентних ідентичностей: "винагороджувані фахові ідентичності" у тіншовій економіці.

Частина населення України почала ідентифікувати себе із Заходом, не маючи на те достатніх підстав; інша, переважно люди пенсійного віку, – з радянським минулим, а дехто – з "третім світом", що також неправильно, оскільки це не відповідає їх реальному потенціалу і статусу. "Зрештою нині частина населення живе ідеалами минулого, частина – майбутнім, до того ж чужим. І майже ніхто не живе в теперішньому часі, намагаючись поєднати досягнення людської цивілізації з національно-культурними традиціями життєдіяльності та менталітету народу України", - слушно зазначає В.М.Ворона [6:12].

Ототожнення з "третім світом" є хибним підґрунтям реформаторства, оскільки замість того, щоб стимулювати "енергію піднесення", посилює "енергію падіння", породжує занижені самооцінки, творить образи паріїв і маргіналів світової цивілізації, яким "немає чого втрачати". Ця загроза перетворення населення України (як й інших країн СНД) у "зовнішній пролетаріат" (А.Тойнбі) щодо країн Заходу несе небезпеку дестабілізації суспільства, посилює ентропійні, саморуйнівні тенденції.

Сьогодні українському суспільству потрібен "струс", переворот, подібний до Реформації чи Прорішення в Європі. Насамперед це перетворення структури потреб. Наше суспільство ніколи не досягне стабілізації, якщо домагання людей будуть сконцентровані на матеріальній сфері й орієнтуватися на еталони західного зразка. Немає сумніву в тому, що в найближчому майбутньому (і навіть у віддаленій перспективі) Україна не зможе наздогнати найбільш розвинуті країни, тому наша свідомість приречена тривалий час залишатися "нешасною свідомістю" – сумішшю незадоволеності, заздрощів і комплексу неповноцінності.

В таких умовах ніщо не зможе повернути суспільству самоповагу й гідність. Однак історія знає й "нетривіальні рішення", коли суспільні очікування і самооцінки різко переводяться в іншу площину, долається попере-

дній обрїй. Одна справа – бідність, зовсім інша – аскеза, яка виступає як добровільне самообмеження в ім'я тих чи інших вищих цілей.

Людам необхідна позитивна соціальна ідентичність. Тому неабиякого значення набуває формування в людині нових життєвих стратегій, посилення гнучкості й мобільності соціальної поведінки. Особистість має виявляти певну активність, стимулюючи процес адаптації до нових умов існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Макеєв С. Соціологічний аналіз ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С.161-163.
2. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 166-170.
3. Психологія: Підручник /За ред Ю.Л.Трофімова. – К.: Либідь, 2000. – 558 с.
4. Большой толковый социологический словарь(Collins). – Том 1 (А-О): Пер. с англ. – М.: Вече, АСТ, 1999. – 544 с.
5. Панарин А.С. Введение в политологию.- М.: Новая школа, 1994. – 320 с.
6. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія /Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.

Матеріал надійшов до редакції 28.12.2000 р.

Козловець Н.А., Захарченко І.Н. Ререферентные структуры как фактор социальной идентификации личности.

В статье рассматриваются механизмы социальной идентификации личности в современных условиях, анализируются факторы, способствующие растущему разрыву между фактической и референтной принадлежностью индивида.

Kozlovets M.A., Zakharchenko I. M. Referential structures as a factor of the social identification of a personality.

The article highlights mechanisms of social identification of a personality in the present-day context, and analyzes factors which influence the growing gap between individual factual and referential adherence.